

รูปแบบศิลปกรรมของภาพรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริง นอกเหนือจากรอยพระพุทธรูป 5 แห่งในสมุดภาพไตรภูมิ

The Buddha's footprints besides the 5 sacred Buddha's footprints in Thai Art

Received

February 22, 2024

Revised

July 3, 2024

Accepted

July 3, 2024

ธนภัทร์ ลิ้มหิสนัยกุล¹

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อตรวจสอบภาพรอยพระพุทธรูปในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาถึงธนบุรี ซึ่งปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปจำนวนทั้งสิ้น 8 แห่ง โดยทั้ง 8 แห่งต่างก็เป็นรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ในภูมิศาสตร์จริงทั้งสิ้น แต่รอยพระพุทธรูป 5 จาก 8 แห่งนั้นเป็นรอยพระพุทธรูปที่ได้รับการเคารพนับถือและยกย่องว่ามีความศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษในสมัยอยุธยาตอนปลายเนื่องจากเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าทรงประทับด้วยพระองค์เอง ในขณะที่รอยพระพุทธรูปอีก 3 แห่ง ได้แก่ รอยพระพุทธรูปแก้วขาว รอยพระพุทธรูปเมืองตะนาว และรอยพระพุทธรูปบนเขาอุสิริทุกข ไม่ปรากฏว่าเหตุใดจึงปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ ผู้วิจัยศึกษาเพื่อตรวจสอบถึงมูลเหตุว่าทำไมรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งนี้จึงถูกคัดเลือกมาวาดลงในสมุดภาพไตรภูมิทั้งที่ยังมีรอยพระพุทธรูปแห่งอื่น ๆ อีกหลายแห่งที่ถูกกล่าวถึงในคัมภีร์เช่นกัน รวมถึงตรวจสอบว่าลักษณะที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมินั้นมีที่มาจากรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงหรือไม่

จากการศึกษาพบว่า รอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งนี้น่าจะถูกคัดเลือกมาจากความรู้ของคนในสมัยอยุธยาโดยรับรู้ผ่านพ่อค้าหรือนักบวชที่เดินเข้ามาในอยุธยา อย่างไรก็ตาม รูปแบบของรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมินั้นไม่ได้มีที่มาจากรูปแบบของรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงแต่เป็นเพียงการเขียนเพื่อระบุตำแหน่งเท่านั้น อันเป็นรูปแบบการแสดงออกเดียวกันกับรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่งซึ่งน่าจะมีที่มาจากการที่ผู้วาดภาพที่ไม่เคยเดินทางไปยังสถานที่จริง ดังนั้น ช่างผู้วาดจึงออกแบบรูปแบบของรอยพระพุทธรูปแต่ละแห่งขึ้นมาเองจากทักษะส่วนตัวและคำบอกเล่า

คำสำคัญ : รอยพระพุทธรูป, จิตรกรรม, ศิลปะไทย

¹ นักศึกษาระดับปริญญาเอก ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

Abstract

This article have main objective to research the Buddha's footprint that appeared in the Traibhumi painting manuscripts from Ayutthaya to Thonburi period. There are 8 Buddha's footprints found in the manuscripts and all of them can be found on real geography. However, 5 of 8 Buddha's footprints were worshipped and praised by the Ayutthaya people to be more sacred than other footprints because they believe that these footprints were indented by Lord Buddha himself. While other 3 Buddha's footprints including Kaew Khao Buddha's footprint, Tanintharyi Buddha's footprint and Usiratukkha Buddha's footprint were appeared with no reason. So researcher want to research to examine the reason why these 3 Buddha's footprints were chosen instead of other footprints and did the painter represent what these place look like in the Traibhumi painting manuscripts.

The result from this article is all 3 Buddha's footprints were chosen from the perception of people during Ayutthaya period through merchants or monks who travel to Ayutthaya. However, the appearance of these 3 Buddha's footprints didn't base on what they look like but only painted to specify the location of each footprints. This is the same idea that was used for the 5 sacred Buddha's footprints, too because the painter didn't go to see the place with their own eyes. So the painters have to create the style for each Buddha's footprint base on theirs skill and story from the worshippers.

Keyword : Buddha's footprint, Mural, Thai Art

รอยพระพุทธรูปคือรอยเท้าของพระพุทธเจ้าที่ทรงประทับเอาไว้ ณ สถานที่ซึ่งพระองค์ทรงประทับหรือเคยเสด็จไปถึงเพื่อประกาศพระศาสนาและเผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย เป็นหลักฐานที่แสดงถึงการเสด็จมาและเครื่องระลึกถึงพระพุทธเจ้าว่าครั้งหนึ่ง พระองค์ได้เสด็จมายังสถานที่แห่งนี้และได้ประทับรอยพระพุทธรูปของพระองค์เอาไว้และยังระลึกถึงพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ที่ได้ทรงประทานไว้กับโลก และยังเป็นหลักฐานที่แสดงถึงชัยชนะของพระพุทธเจ้าเหนือความเชื่อดั้งเดิมในพื้นที่นั้น ๆ และการประกาศความยั่งยืนของพระพุทธศาสนาที่จะมีสืบไปในดินแดนดังกล่าว (นันทนา, 2533, 9 – 10)

รอยพระพุทธรูปยังมีสถานะเป็นปูชนียวัตถุที่ชาวพุทธกราบไหว้บูชามาอย่างยาวนาน ตั้งแต่สมัยพุทธกาลเรื่อยมาจนถึงสมัยปัจจุบัน โดยสามารถแบ่งประเภทรอยพระพุทธรูปออกเป็น 3 ประเภท คือ รอยพระพุทธรูปที่เป็นบริเวณเจดีย์ คือ รอยพระพุทธรูปที่เกิดจากธรรมชาติซึ่งเชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าทรงประทับด้วยพระองค์เอง รอยพระพุทธรูปที่เป็นบริเวณเจดีย์จำลอง คือ

รอยพระพุทธรูปที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อเพื่อเลียนแบบรอยพระพุทธรูปที่เชื่อว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงประทับด้วยพระองค์เองและ รอยพระพุทธรูปที่เป็นอุเทสิกเจดีย์ คือ รอยพระพุทธรูปที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อกราบไหว้บูชาในฐานะสิ่งแทนองค์พระพุทธรูปเจ้าเพื่อระลึกถึงพระองค์ (นันทนา, 2533, 10)

นอกเหนือจากรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 ประเภทนี้ ยังปรากฏรอยพระพุทธรูปในภาพจิตรกรรมซึ่งถูกวาดโดยช่างโบราณในฐานะส่วนหนึ่งของภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนาเช่นเดียวกับพุทธประวัติหรือชาดก รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในงานจิตรกรรมนั้นมักจะเป็นรอยพระพุทธรูปที่มีความพิเศษมากกว่ารอยพระพุทธรูปทั่วไป เช่น เป็นรอยพระพุทธรูปที่มีตำนานเล่าว่าพระพุทธรูปเจ้าทรงเสด็จมาประทับด้วยพระองค์เอง หรือ รอยพระพุทธรูปที่ผู้คนในช่วงเวลาดังกล่าวศรัทธาและนิยมเดินทางเพื่อไปนมัสการรอยพระพุทธรูป ซึ่งรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมนั้นพบหลักฐานทั้งในบนฝาผนังและในสมุดภาพไตรภูมิ

แนวความคิดในการเขียนภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทย

การสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองในศิลปะไทยปรากฏมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี แต่หลักฐานการสร้างภาพเล่าเรื่องในจิตรกรรมและประติมากรรมเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในศิลปะไทยนั้น กลับเพิ่งปรากฏครั้งแรกในสมัยอยุธยาตอนต้น โดยน่าจะได้รับแนวความคิดในการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมจากรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาและรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริง

คัมภีร์ทางพุทธศาสนาเล่มสำคัญที่กล่าวถึงการประดิษฐานรอยพระพุทธรูป คือ ปปัญจสูทนี คัมภีร์ชั้นนอรธกถาของปุนณินวาทสูตรที่แต่งโดยพระพรหมโฆษาจารย์ในพุทธศตวรรษที่ 10 คัมภีร์เล่มนี้ได้กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเดินทางไปยังเขตสุนาปวันตะ และได้ทรงประทับรอยพระพุทธรูปไว้จำนวน 2 แห่ง ประกอบด้วย รอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสังฆพันธ์ตามคำขอของฤๅษีสังฆพันธ์ และ รอยพระพุทธรูปที่ริมแม่น้ำแม่น้ำมมทาตามคำขอของพญานาค (รุ่งโรจน์, 2556, 209 – 219) เชื่อกันว่าคัมภีร์ปปัญจสูทนีนี้เป็นต้นกำเนิดของแนวคิดในการแต่งตำนานหรือคัมภีร์ว่าด้วยการเดินทางประดิษฐานรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าในสมัยต่อมา เช่น คัมภีร์มหาวงศ์ที่แต่งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 9 – 10 (รุ่งโรจน์, 2556, 68) กล่าวถึงเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จเยือนเกาะลังกาครั้งที่ 3 ตามคำทูลเชิญของอักษิกินาคราชและได้ประทับรอยพระพุทธรูปเอาไว้บนยอดเขาสุมณภูเพื่อประทานแก่สุมณฑพ เทพท้องถิ่นที่สถิตอยู่บนเขาดังกล่าวและสัตว์ทั้งปวง (พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษณมณ) และคณะ, ผู้แปล, 2534, 49) หรือคัมภีร์ในชั้นหลัง เช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลกที่แต่งขึ้นราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 (สุดแดน วิสุทธิลักษณ์, วัลลภทองอ่อน, 2564, 11 – 29)

และด้วยความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูปเหล่านี้ที่ถูกกล่าวถึงในคัมภีร์ทางศาสนา ทำให้ต่อมาได้มีการสถาปนารอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงให้เสมือนเป็นรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ ดังปรากฏหลักฐาน คือ การสถาปนารอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ซึ่งพราหมณ์ที่เข้าไปเป็นรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสังฆพันธ์ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553, 363 – 364) และการสถาปนารอยพระพุทธรูปที่ชเวเสตต่อให้เป็นรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสังขพันธ์และรอยพระพุทธรูปริมฝั่งแม่น้ำนัมมทาในสมัยพระเจ้าสาธุน (นันทนา, 2533, 31) การสถาปนารอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงขึ้นเสมือนรอยพระพุทธรูปนั้นนอกจากจะเป็นหลักฐานแสดงการมาถึงของพระพุทธเจ้าอันเป็นเครื่องหมายของการตั้งมั่นของพระพุทธศาสนาแล้ว ยังเป็นเครื่องมือทางการเมืองที่แสดงถึงความสำคัญของอาณาจักรที่มีรอยพระพุทธรูปเหล่านี้ว่าเป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ที่พระพุทธเจ้าทรงเลือกอีกด้วย

ในบรรดารอยพระพุทธรูปทั้งหมด ทั้งรอยพระพุทธรูปที่ถูกกล่าวถึงในคัมภีร์ทางศาสนาหรือรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงที่มีการแต่งตำนานหรือวรรณกรรมทางศาสนาเพื่อเชื่อมโยงรอยพระพุทธรูปดังกล่าวกับการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า ได้มีการคัดเลือกและสถาปนารอยพระพุทธรูป 5 แห่งขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายให้มีสถานะที่เหนือกว่ารอยพระพุทธรูปแห่งอื่น ๆ โดยปรากฏหลักฐานครั้งแรกในคำให้การชาวกรุงเก่า โดยระบุว่า รอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งที่ถูกหยิบยกมานั้นเป็นรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธเจ้าประดิษฐานและมีเนื้อความปรากฏในพระบาลีโดยรอยพระพุทธรูปแต่ละรอยมีการให้คำอธิบายต่อท้ายเอาไว้ด้วย ดังนี้

“พระพุทธองค์ได้ทรงประดิษฐานรอยพระพุทธรูปไว้ 5 แห่ง มีเนื้อความปรากฏมาในพระบาลีดังนี้ว่า

สุวรรณภูมิ คือ รอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ที่ยอดเขาในลังกาทวีปแห่งหนึ่ง

สุวรรณปพพเต รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ที่ยอดเขาสุวรรณบรรพต (ในสยามประเทศนี้) แห่งหนึ่ง

สุมนภูมิ รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ที่ยอดเขาสุมนภูมิแห่งหนึ่ง

โยนกปุเร รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในโยนกประเทศแห่งหนึ่ง

นมมทาย นทียา รอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในแม่น้ำนัมมทานที่แห่งหนึ่ง รวมเป็น 5 แห่ง”

(พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด, 2553, 605)

รอยพระพุทธรูปทั้ง 5 ที่ถูกกล่าวถึงในคำให้การชาวกรุงเก่านี้ถูกคัดเลือกจาก 4 ปัจจัยสำคัญ ได้แก่ รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นนอรรถกถา คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณบรรพต หรือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสังขพันธ์และรอยพระพุทธรูปริมฝั่งแม่น้ำนัมมทาที่ปรากฏในคัมภีร์ปัญจสุทนี รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายลังกา คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุมนภูมิที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์ รอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในไทย คือ รอยพระพุทธรูปในเมืองโยนก หรือ รอยพระพุทธรูป 4 รอยบนเขารังรุ้ง และรอยพระพุทธรูปที่ไม่ปรากฏที่มาแน่ชัดแต่เป็นที่รับรู้ในช่วงเวลาดังกล่าวว่าเป็นรอยพระพุทธรูปสำคัญ คือ รอยพระพุทธรูปบนเขาสุวรรณมาลิก โดยหากเป็นรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์จะมีการสถาปนารอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริง

ขึ้นเป็นรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ เช่น การสถาปนาเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรีเป็นเขาสัจจพันธ์ หรือ รอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนันทาซึ่งคนในสมัยอยุธยาเชื่อว่าคือรอยพระพุทธรูปที่ขเวเสดต่อประเทศพม่า แต่หากเป็นรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงอยู่แล้วก็จะถูกระบุตำแหน่งตามนั้น ซึ่งหลักฐานแสดงการรับรู้เรื่องตำแหน่งที่ตั้งของรอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งนี้ปรากฏอยู่ในสมุดภาพไตรภูมิ

การศึกษาเรื่องรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมที่ผ่านมา

การศึกษาเรื่องรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมที่ผ่านมาส่วนใหญ่มุ่งเน้นศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังเป็นสำคัญ ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาแบบแยกเป็นแหล่ง ๆ โดยจะถูกล่าวถึงในฐานะส่วนหนึ่งของภาพจิตรกรรมในสถานที่นั้น ๆ เช่น ธนิต อยู่โพธิ์ที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูป 4 แห่งในจิตรกรรมฝาผนัง พระตำหนักพระพุทธรูปโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ธนิต, 2502, 36 – 43) เชษฐา ดิงสัญขลิที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูป 2 แห่งในจิตรกรรมฝาผนัง วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี (เชษฐา, 2545, 113 – 117) หรือจิราวรรณ แสงเพชรที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบนเขาสมณภูมิจิตรกรรมฝาผนัง กรุพระปรางค์ วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (จิราวรรณ, 2566, 218)

นอกเหนือจากการศึกษาแบบแยกเป็นแหล่ง ๆ แล้ว ยังพบการศึกษาแบบภาพรวมโดยใช้ช่วงเวลาที่ภาพจิตรกรรมหรือภาพเล่าเรื่องเหล่านั้นเป็นตัวกำหนดขอบเขตในการศึกษา เช่น อัมพลคมขำที่ศึกษาเกี่ยวกับภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรมฝาผนังและงานปูนปั้นในสมัยอยุธยาตอนปลาย (อัมพล คมขำ, 2548) แต่การศึกษาในลักษณะนี้ไม่เป็นที่แพร่หลายมากนักเนื่องจากจำนวนหลักฐานภาพจิตรกรรมฝาผนังเรื่องรอยพระพุทธรูปนั้นมีไม่มากนัก

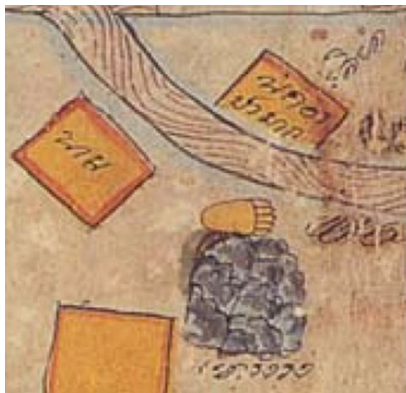
ในขณะที่การศึกษารอยพระพุทธรูปในสมุดภาพไตรภูมิในระยะแรกจะเป็นการกล่าวถึงในฐานะส่วนหนึ่งของสมุดภาพไตรภูมิ เช่น สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยาและฉบับกรุงธนบุรี (กรมศิลปากร, 2542) แต่การศึกษาในระยะนี้ยังไม่มีการศึกษาถึงรูปแบบของรอยพระพุทธรูปแต่ละแห่งทั้งในด้านรูปแบบหรือประติมานวิทยาที่แตกต่างกันของรอยพระพุทธรูปแต่ละแห่ง แม้แต่ในงานศึกษาในระยะต่อมาก็มักจะเป็นการศึกษาเฉพาะรอยพระพุทธรูปบนเขาสมณภูมิจึงเป็นรอยพระพุทธรูปเพียงแห่งเดียวที่มีการให้รายละเอียดค่อนข้างมาก เช่น รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล (รุ่งโรจน์, 2552, 322 – 324) และ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง (รุ่งโรจน์, 2556, 88 – 106)

อย่างไรก็ตาม การศึกษาทั้งหมดที่กล่าวมาข้างต้นจะเป็นการศึกษาเฉพาะภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ 5 แห่งตามความเชื่อในสมัยอยุธยาตอนปลายเท่านั้น เนื่องจากความสำคัญของรอยพระพุทธรูปทั้ง 5 แห่งทำให้เมื่อมีการเขียนภาพรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรม รอยพระพุทธรูปกลุ่มนี้จึงมักจะถูกเลือกมานำเสนอเป็นลำดับแรก ๆ แต่ในสมุดภาพไตรภูมินั้นพบหลักฐานรอยพระพุทธรูปอื่นจำนวน 3 แห่ง นอกเหนือจากรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่ง คือ รอยพระพุทธรูปแก้วขาว รอยพระพุทธรูปเมืองตะนาว และรอยพระพุทธรูปอุสิริทุกข ซึ่งยังไม่ปรากฏการศึกษามาก่อน ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเลือกที่จะศึกษาภาพเล่าเรื่องรอยพระพุทธรูปกลุ่มนี้

รอยพระพุทธรบาทแก้วข้าว

ตำนานพระเจ้าเลียบโลกได้กล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทแก้วข้าวว่าเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังขุนเขาริมแม่น้ำปิง ทรงทรมานพญานาคตนหนึ่งจนพ่ายแพ้และได้นำอาสนะพร้อมโภชนาหารต่าง ๆ มาถวายแด่พระพุทธเจ้า และได้ยังถวายเป็นดวงตาทั้ง 2 ข้างเป็นทานพร้อมกับแผ่พังพานให้แก่พระพุทธองค์และได้กราบทูลขอรอยพระพุทธรบาทจากพระพุทธองค์ ซึ่งก็ได้ตามคำขอก่อนจะเดินทางกลับไปยังเมืองนาค (พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก, 2554, 221–222) ปัจจุบัน รอยพระพุทธรบาทแก้วข้าวประดิษฐานอยู่ในวัดพระพุทธรบาทแก้วข้าว อ.ฮอด จ.เชียงใหม่

เนื่องจากตำนานพระเจ้าเลียบโลกเป็นตำนานที่กล่าวถึงพระธาตุและพระบาทในดินแดนล้านนา ล้านช้าง พม่า และจีน ดังนั้น ภาพรอยพระพุทธรบาทแก้วข้าวจึงต้องตั้งอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว เมื่อตรวจสอบในสมุดภาพไตรภูมิจะพบว่า ในพื้นที่ภาคเหนือของประเทศไทยหรือดินแดนล้านนานั้น ปรากฏรอยพระพุทธรบาทอยู่ 2 แห่ง รอยพระพุทธรบาทแห่งแรกคือรอยพระพุทธรบาทบนเขารังรุ้ง ซึ่งเป็น 1 ใน 5 รอยพระพุทธรบาทศักดิ์สิทธิ์ ที่แสดงด้วยภาพภูเขาที่มีรอยพระพุทธรบาทอยู่บนยอดเขาพร้อมกับข้อความกำกับใต้ภาพว่า “เขารังรุ้ง” (ภาพที่ 1) ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทอีกแห่งหนึ่งมีข้อความกำกับว่า “พระบาทกล้ำซ้าย นาคอาราธนาพระไว้” ซึ่งจากตำแหน่งของรอยพระพุทธรบาทนี้ ประกอบกับคำอธิบายที่กล่าวถึงพญานาคกับพระพุทธรบาท ดังนั้น รอยพระพุทธรบาทนี้จึงควรเป็นรอยพระพุทธรบาทแก้วข้าว

ภาพที่ 1 : รอยพระพุทธรบาทบนเขารังรุ้ง สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6
(กรมศิลปากร, 2492ก, 92)

รูปแบบของรอยพระพุทธรบาทแก้วข้าวในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาฉบับกรุงศรีอยุธยาเลขที่ 6 แสดงด้วยรอยพระพุทธรบาทเดี่ยวสีทองภายในอาคารหลังคาทรงจั่ว (ภาพที่ 2) และแม้ว่าในสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 นั้นจะอยู่ในสภาพลบเลือนอย่างมากแต่ก็พอจะเห็นารูปแบบของรอยพระพุทธรบาทแก้วข้าวในสมุดภาพไตรภูมิฉบับนี้ก็เป็นรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานอยู่ในอาคารเช่นกัน (ภาพที่ 3) ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าผู้วาดภาพในสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา

เลขที่ 8 นั้นน่าจะได้แรงบันดาลใจหรือมีต้นแบบมาจากสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 ขณะที่
 ที่ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก นั้นแสดงภาพอาคารทรงมณฑปที่ไม่มีรอยพระพุทธรูป
 อยู่ภายใน (ภาพที่ 4) ซึ่งแม้รูปแบบจะต่างจากที่พบในสมุดภาพไตรภูมิสมัยอยุธยาแต่จากตำแหน่ง
 และคำกำกับภาพนั้นแสดงให้เห็นรอยพระพุทธรูปนี้เป็นรอยพระพุทธรูปแก้วขาวเช่นกัน

ภาพที่ 2 : รอยพระพุทธรูปแก้วขาว สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6
 (กรมศิลปากร, 2492ก, ๑ 92)

ภาพที่ 3 : รอยพระพุทธรูปแก้วขาว สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8
 (ที่มาภาพ: กรมศิลปากร, 2492ก, 19)

ภาพที่ 4 : รอยพระพุทธรูปแก้วขาว สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก
 (กรมศิลปากร, 2492ข, 217 – 218)

ภาพที่ 5 : วิหารรอยพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาทแก้วข้าว อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่
(ธนกฤต ลออสวรรณ, 2567)

การแสดงภาพรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานภายในอาคารทรงจั่วที่พบในสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 นี้อาจเป็นความพยายามในการจะแสดงภาพรอยพระพุทธรบาทที่ประดิษฐานภายในวิหาร ซึ่งเป็นรูปแบบการประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทที่นิยมในศิลปะล้านนา ดังปรากฏหลักฐานที่วัดพระพุทธรบาทแก้วข้าวที่รอยพระพุทธรบาทดังกล่าวนั้นเป็นรอยพระพุทธรบาทก่อนหินธรรมชาติที่ถูกดัดแปลงในสมัยหลัง (ภาพที่ 5) ที่มีการสร้างวิหารครอบเอาไว้ (ภาพที่ 6) แม้ว่าอาคารหลังปัจจุบันจะไม่ได้มีอายุร่วมสมัยกับสมุดภาพไตรภูมิ แต่ก็น่าจะสร้างหรือซ่อมตามรูปแบบอาคารเดิมที่เคยเป็น แสดงให้เห็นว่าผู้วาดน่าจะรับรู้ข้อมูลว่ารอยพระพุทธรบาทดังกล่าวประดิษฐานภายในวิหาร ไม่ใช่মনทปแบบที่นิยมในศิลปะอยุธยา อย่างไรก็ตามรูปแบบของอาคารที่ปรากฏนั้นแสดงลักษณะอาคารแบบอยุธยา ไม่ใช่อาคารแบบล้านนาแต่อย่างใด

ภาพที่ 6 : รอยพระพุทธรบาท วัดพระพุทธรบาทแก้วข้าว อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่
(ธนกฤต ลออสวรรณ, 2567)

รอยพระพุทธรูปเมืองตะนาว

รอยพระพุทธรูปเมืองตะนาวนี้มีอีกชื่อหนึ่งว่ารอยพระพุทธรูปเลดองยา ซึ่งมีตำนานว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้เสด็จมายังเมืองเกาะตำปี เมื่อพระองค์ไปประทับเสวยภัตตาหารบนยอดเขาเลดองยา ฤๅษีตีระ(ฤๅษีสีหะ) ซึ่งบำเพ็ญบารมีบนเขาลูกนี้และพญานาคมีเอคิกะซึ่งอาศัยอยู่ภายในแม่น้ำตะนาวศรีได้ไปอุปัฏฐากพระพุทธเจ้า เมื่อพระองค์จะเสด็จกลับ ทั้งสองได้กราบขอสิ่งสักการบูชาแทนพระองค์ พระพุทธเจ้าจึงได้ประทับรอยพระพุทธรูปไว้บนยอดเขาเลดองยาพร้อมทั้งได้มีพุทธพยากรณ์ว่าในอนาคต เมืองเกาะตำปีจะล่มสลายและถือกำเนิดใหม่เป็นเมืองตะนาวศรี (แผนประเสริฐ, 2562, 164)

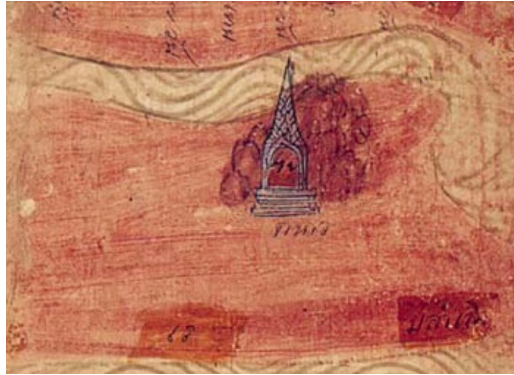
ภาพที่ 7 : รอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนันทมา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6
(กรมศิลปากร, 2492ก, 94)

รอยพระพุทธรูปเมืองตะนาวนี้เป็น 1 ใน 2 รอยพระพุทธรูปในสมุดภาพไตรภูมิที่พบอยู่ในพื้นที่ประเทศพม่า อีกแห่งหนึ่งคือ รอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนันทมา (ภาพที่ 7) โดยรอยพระพุทธรูปแห่งนี้จะปรากฏอยู่ใกล้กับเมืองตะนาวศรีหรือที่สมุดภาพไตรภูมิจะเรียกว่าเมืองตะนาว โดยในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 นั้นจะแสดงภาพรอยพระพุทธรูปประดิษฐานภายในมณฑปบริเวณเชิงเขา (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 8 : รอยพระพุทธรูปเลดองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6
(กรมศิลปากร, 2492ก, 94)

ขณะที่ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8 แม้จะแสดงภาพรอยพระพุทธรูปนี้อยู่บริเวณเชิงเขาเหมือนกันแต่แสดงด้วยภาพมณฑปเปล่าที่ไม่มีรอยพระพุทธรูปอยู่ภายใน (ภาพที่ 9) ส่วนภาพในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก นั้นแสดงภาพรอยพระพุทธรูปในมณฑปบริเวณเชิงเขาเช่นกันซึ่งแสดงถึงแรงบันดาลใจที่มาจากสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 10)

ภาพที่ 9 : รอยพระพุทธรูปเลทองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 8
(กรมศิลปากร, 2492ก, 200)

ภาพที่ 10 : รอยพระพุทธรูปเลทองยา สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก
(กรมศิลปากร, 2492ข, 92-220)

แต่ไม่ว่าจะมีหรือไม่มีรอยพระพุทธรูปอยู่ แต่ในสมุดภาพไตรภูมิทั้ง 3 ฉบับนี้แสดงภาพอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปเป็นอาคารทรงมณฑปเช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่ารอยพระพุทธรูปเลทองยานี้เดิมที่ประดิษฐานภายในอาคารแบบใด เนื่องจากในปัจจุบัน รอยพระพุทธรูปดังกล่าวที่เป็นรอยพระพุทธรูปบนก้อนหินธรรมชาติที่มีการตกแต่งขอบรอยพระพุทธรูปด้วยรูปพญานาคซึ่งเป็นรูปแบบของรอยพระพุทธรูปที่นิยมในศิลปะพม่า นั้นประดิษฐานอยู่ภายในอาคารหลังคลุม ขนาด 2 ข้างด้วยรูปฤๅษีคีธะและพญานาคมณีเอคิเกซึ่งปั้นขึ้นในสมัยหลังตามเนื้อหาในตำนานรอยพระพุทธรูปเลทองยา (ภาพที่ 11 – 12) โดยเหตุที่ช่างเขียน

เลือกจะวาดภาพอาคารทรงมณฑปนั้นอาจเป็นเพราะอาคารทรงมณฑปถือเป็นรูปแบบของอาคารประดิษฐานรอยพระพุทธรูปที่นิยมในศิลปะอยุธยา มีหลักฐานสำคัญคือมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรีที่แม้หลังที่ปรากฏในปัจจุบันจะเป็นอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์แต่เป็นการสร้างขึ้นตามรูปทรงอาคารดั้งเดิมสมัยอยุธยา (ภาพที่ 13)

ภาพที่ 11 : รอยพระพุทธรูปวัดเลทองยา เมืองตะนาวศรี ประเทศพม่า (แสนประเสริฐ ปานเนียม, 2562)

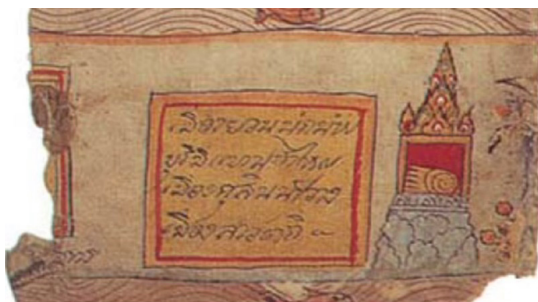
ภาพที่ 12 : รอยพระพุทธรูปวัดเลทองยา เมืองตะนาวศรี ประเทศพม่า (แสนประเสริฐ ปานเนียม, 2562)

ภาพที่ 13 : รอยพระพุทธรูปวัดเลทองยา เมืองตะนาวศรี ประเทศพม่า (แสนประเสริฐ ปานเนียม, 2562)

รอยพระพุทธรูปบนเขาอุสิริทุกข

ภาพรอยพระพุทธรูปบนเขาอุสิริทุกขนั้นปรากฏอยู่ในหน้าเดียวกันกับเมืองในสมัยพุทธกาลโดยจะเขียนอยู่ด้านล่าง พบในสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 (ภาพที่ 14) และสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก (ภาพที่ 15) โดยในสมุดภาพไตรภูมิทั้งสองเล่มแสดงรอยพระพุทธรูปดังกล่าวด้วยรูปรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่มีลายรูปก้นหอยเต็มฝ่าพระบาทประดิษฐานภายในมณฑปบนภูเขาซึ่งแสดงถึงการคัดลอกต่อกันมาตามขนบของสมุดภาพไตรภูมิ และแม้ในสมุดภาพไตรภูมิกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6 จะไม่มีชื่อกำกับแต่ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก มีข้อความกำกับว่า “เขาอุสิริทุกข แดนปัตตัน” (ภาพที่ 15)

ภาพที่ 14 : รอยพระพุทธรูปบนเขาอุสิริทุกข แดนปัตตัน สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา เลขที่ 6
(กรมศิลปากร, 2492ก, 90)

ภาพที่ 15 : รอยพระพุทธรูปบนเขาอุสิริทุกข แดนปัตตัน สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงธนบุรี เลขที่ 10/ก
(กรมศิลปากร, 2492ข, 224.)

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีข้อความกำกับรอยพระพุทธรูปนี้เช่นเดียวกับที่พบกับภาพรอยพระพุทธรูปแก้วขาวหรือรอยพระพุทธรูปเมืองตะนาว แต่ข้อความที่กำกับรอยพระพุทธรูปบนเขาอุสิริทุกขนี้ไม่สามารถระบุได้เลยรอยพระพุทธรูปดังกล่าวนี้คือรอยพระพุทธรูปแห่งใด เนื่องจากชื่อของเขาสิริทุกขนี้เป็นชื่อที่ไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบัน ขณะที่คำว่า “ปัตตัน” นี้ออกเสียงเหมือนคำว่า ปัตตันต์ ซึ่งหมายถึงสุดแดนหรือปลายเขต (พจนานุกรมฉบับมติชน, 2547, 548) ก็ไม่

ได้ชี้ถึงตำแหน่งที่ตั้งของรอยพระพุทธรูปนี้แต่อย่างใด แต่เนื่องจากรอยพระพุทธรูปหลายองค์ที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมินั้นล้วนแต่เป็นรอยพระพุทธรูปที่ปรากฏในภูมิศาสตร์จริงทั้งสิ้น ดังนั้น รอยพระพุทธรูปนี้จึงน่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปในภูมิศาสตร์จริงที่ใดที่หนึ่งมากกว่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปในสมัยพุทธกาลหรือรอยพระพุทธรูปในคัมภีร์ทางศาสนา ทว่า อาจเป็นเพราะความสำคัญที่ลดลงของรอยพระพุทธรูปดังกล่าว ทำให้ความทรงจำหรือความรู้ของผู้คนในสมัยหลังที่มีต่อรอยพระพุทธรูปบนเขาสิริทพูนนั้นเลือนหายไปจนสูญหายไปจากความรู้ของผู้คนในยุคปัจจุบัน

มูลเหตุการปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปอื่นในสมุดภาพไตรภูมิ

การปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่ง คือ รอยพระพุทธรูปแก้วขาว รอยพระพุทธรูปเมืองตะนาว และรอยพระพุทธรูปบนเขาสิริทพูนในสมุดภาพไตรภูมินี้ถือเป็นเรื่องสำคัญ เนื่องจากภาพในส่วนของแผนที่ในสมุดภาพไตรภูมินั้นส่วนใหญ่จะแสดงเฉพาะแต่ชื่อเมืองเท่านั้น หากไม่ใช่สถานที่สำคัญหรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ก็จะไม่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ ดังนั้น การที่รอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งถูกวาดลงในสมุดภาพไตรภูมินั้นย่อมแสดงให้เห็นว่าผู้คนในสมัยอยุธยาตอนปลายเรื่อยมาจนถึงสมัยธนบุรีเป็นอย่างดีรับรู้เรื่องราวของรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งและน่าจะมีความศรัทธาหรือเชื่อว่ารอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งนั้นมีความสำคัญหรือความศักดิ์สิทธิ์อย่างแท้จริง จึงได้บันทึกรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งลงในสมุดภาพไตรภูมิ โดยคนในสมัยอยุธยาอาจจะรับรู้เรื่องราวของสถานที่เหล่านี้จากบรรดานักเดินทาง เช่น พระ หรือ พ่อค้าที่เดินทางเข้ายังกรุงศรีอยุธยาและบอกเล่าเรื่องราวนี้จนเป็นที่รับรู้กันในหมู่คนในราชสำนัก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากช่างวาดไม่เคยเดินทางไปยังสถานที่จริง ดังนั้น จึงวาดขึ้นโดยอาศัยจากคำบอกเล่าของคนที่เคยเดินทางไปผสมกับจินตนาการส่วนหนึ่ง ภาพที่ปรากฏจึงไม่ได้แสดงรูปแบบหรือลักษณะที่แท้จริงของสถานที่นั้น ๆ แต่อย่างใดอันเป็นลักษณะเดียวกันกับที่ปรากฏกับภาพรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ เช่น รอยพระพุทธรูปบนเขารังรุ้งที่ไม่ได้แสดงลักษณะของรอยพระพุทธรูป 4 รอยอย่างที่เป็นตำนานพระเจ้าเลียบโลกระบุไว้ (ภาพที่ 1) หรือ รอยพระพุทธรูปทริมแม่น้ำนมมทาที่แสดงเพียงภาพรอยพระพุทธรูปที่ถูกบูชาโดยขนาดตามความในคัมภีร์ปปัญจสูทนีที่กล่าวว่ารอยพระพุทธรูปนี้พระพุทธรูปเจ้าทรงประทับตามคำขอของพญานาค (ภาพที่ 7) แต่เป็นการระบุตำแหน่งของรอยพระพุทธรูปลงไปตามตำแหน่งทางภูมิศาสตร์เท่านั้น

สรุป

ภาพรอยพระพุทธรูปในสมุดภาพไตรภูมินั้น นอกเหนือจากรอยพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ทั้ง 5 แห่งตามความเชื่อของคนในสมัยอยุธยาตอนปลายแล้ว ยังปรากฏภาพรอยพระพุทธรูปแห่งอื่นอีก 3 แห่ง ได้แก่ รอยพระพุทธรูปแก้วขาว รอยพระพุทธรูปเลทองยา และรอยพระพุทธรูปบนเขาอุสิริทุกข ซึ่งน่าจะเป็นรอยพระพุทธรูปที่มีความสำคัญและเป็นที่รับรู้ของคนในสมัยอยุธยาผ่านนักบวชหรือพ่อค้าที่เดินทางเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา จึงได้มีการวาดภาพรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งลงไปในส่วนแผนที่ในสมุดภาพไตรภูมิตามตำแหน่งที่น่าจะเป็นที่ตั้งของรอยพระพุทธรูปนั้น ๆ อย่างไรก็ตาม รูปแบบของรอยพระพุทธรูปทั้ง 3 แห่งที่ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมินั้นไม่ได้แสดงรูปแบบที่แท้จริงของสถานที่เหล่านั้นแต่อย่างใด แต่เป็นการวาดด้วยจินตนาการผสมกับคำบอกเล่าของผู้ที่เคยเดินทางไปในมัสการเท่านั้น

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2542). สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา – ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- จิราวรรณ แสงเพชร. (2566). การและการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ : เปิดหลักฐานกฎในประเทศไทย อินเดีย และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. นนทบุรี : มิวเซียมเพรส.
- เชษฐัง ดึงสัญชลี. (2545). พระพุทธรูปสองรอยในจิตรกรรมที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม. วารสารเมืองโบราณ, 28(4), 113-117.
- ธนิช อยู่โพธิ์. (2502). จิตรกรรมฝาผนังในตำหนักพระพุทธรูปโมฬารจารย์. วารสารศิลปากร, 2(6), 36-43
- นันทนา ชุตินวงศ์. (2533) รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.
- พจนานุกรมฉบับมติชน. (2547). กรุงเทพฯ : มติชน.
- พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) และคณะ, ผู้แปล. (2534). วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 1 (หมวดศาสนาจักร) คัมภีร์มหาวงศ์. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ. คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาวัด. (2554). นนทบุรี : ศรีปัญญา.
- นำชัย เตมศิริเกียรติ, ออกแบบปก/รูปเล่ม. (2553). พุทธตำนานพระเจ้าเลียบโลก. เชียงใหม่ : นันทพันธ์.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, บรรณาธิการ. (2556). ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์. กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2552). การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ. วิทยานิพนธ์ดุษฎีบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์, คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุดแดนวิสุทธิลักษณ์และวัลล ทองอ่อน. (2564). พุทธภูมิภายาและล้านนาประเทศ : อ่านตำนานพระเจ้า
เลียบโลกผ่านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ: คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

แสนประเสริฐ ปานเนียม. (2562). พระเจ้าเลียบโลก ปราบยักษ์ นาคสร้างเมือง ตำนานท้องถิ่นเมือง
ตะนาวศรี. สยามในตะนาวศรี. นนทบุรี : ต้นฉบับ. 163 – 172.

อำพล คมขำ. (2548). แนวคิดที่เหมือนคล้ายและแตกต่างของรอยพระพุทธรูปในงานจิตรกรรม
ฝาผนังกับงานประติมากรรมสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย [วิทยานิพนธ์ปริญญามหา
บัณฑิตไม่ได้ตีพิมพ์]. มหาวิทยาลัยศิลปากร.

